

הרב יעקב זיסברג

מוקדש לעיני
משפחת גביש לדורותיהם
שנרצחו בפסח תשס"ב
שקיימו בחייהם ובמותם את מצוות ישיבת א"י
תנצב"ה

פיקוח נפש בישיבת ארץ ישראל

הקדמה

מספרם הגדול של האזרחים שנהרגו ונפגעו בפעולות הטירור, ומלחמת "חומת מגן", העלו שוב על סדר היום את שאלת הסיכון למען ישיבתה וישובה של ארץ ישראל.

מטרתו של מאמר זה היא בירור השאלה העקרונית: האם אכן יש מקום להסתכן עד כדי מסירות נפש למען ישיבת ארץ ישראל? שהרי נאמר במסכת סנהדרין (עד, ע"א):

"כל עבירות שבתורה אם אומרין לאדם עבוד ואל תיהרג - יעבוד ואל ייהרג, חוץ מעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים".

ומתוך כך נשאלת השאלה, האם גם ביחס למצוות ישיבת א"י הדין הוא שנדחית מצוה זו מפני פיקוח נפש או אולי שונה מצוה זו משאר המצוות ודוחה פיקוח נפש?

א. מצוות מלחמה דוחה פיקוח נפש

הרמב"ן (סהמ"צ, נוספות ד') לומד את מצוות ישיבת א"י מהפסוק: "והורשתם את הארץ וישבתם בה" (במדבר ל"ג, נג). לדעתו, יש במצוה שני חלקים: כיבוש הארץ והישיבה בה¹. ומתוך כך עלינו לברר:

1. האם מצוות ירושת א"י דוחה פיקוח נפש?
 2. האם יש לומר כך רק ביחס למצוות הכיבוש או גם ביחס למצוות הישיבה?
- הרמב"ן פסק שכיבוש א"י הוא מלחמת מצוה. לפיכך המסקנה מדבריו היא, שעל מצוה זו חלים כל גדרי מלחמה.

1. ראה מאמרי, "מצוות ירושת א"י והישיבה בה", טללי אורות ו (תשנ"ה), עמ' 330-309.

1. שיטת ספר החינוך והמנחת חינוך

בעל "ספר החינוך" כתב בכמה מקומות ביחס למצוות החרמת שבעה עממים שהחוב הוא "מבלי שיתכן בדבר"². ועל כך הקשה בעל "המנחת חינוך" (מצוה תכה):

"נהי דכל המצוות נדחים מפני הסכנה, מכל מקום מצוה זו התורה ציוותה ללחום עמהם, וידוע דהתורה לא תסמוך דיניה על הנס... ובדרך העולם נהרגים משני הצדדים בעת מלחמה, אם כן חזינן דהתורה גזרה ללחום עמהם אף דהיא סכנה. ואם כן דחוייה סכנה במקום הזה ומצוה להרוג אותו (את הכנעני) אף שיתכן, וצ"ע."

למדנו מדבריו, שאמנם כל מלחמה כרוכה בסכנה, כדברי הרמב"ן (דברים כ', ה): "כי בדרך הארץ בכל המלחמות ימותו אנשים גם מכת הנוצחים", ואף על פי כן מחייבת התורה להסתכן ולהילחם. לכן במקום שציוותה התורה לקיים מצוה בדרך של מלחמה, מוכח שהמצוה כוללת גם מצב של סכנת נפשות ואין פיקוח נפש דוחה את קיומה. לפיכך, כיוון שלדעת הרמב"ן מצווים אנו לרשת את הארץ, מוכח שנדחה פיקוח נפש אצל מצוות ירושת א"י³.

2. במצוה צג כתב החינוך: "ואלו ה' עממין נצטוינו להרגם בכל מקום שנוכל להם... וכל מי שבא לידו אחד מהם ויכול להרגו בלא סכנה ולא הרגו עובר בלאו". וכן כתב במצוה תכה, מצוות "החרם תחרימם": "ועובר על זה ובא לידו אחד מהם ויכול להרגו מבלי שיתכן בדבר ולא הרגו בטל עשה זה", מלבד שעבר על לאו שנאמר עליהם "לא תחיה כל נשמה". וחזר על כך גם במצוה תקכח: "שלא נחיה אחד משבעה אומות שהוזהרנו בלא תעשה... בכל מקום שנמצאם ונוכל להורגם מבלי סכנה לנפשותינו".

3. בשו"ת "בית אבי" (הרב יצחק אייזיק ליעבעס, ח"ב סימן קמב) הוסיף, שקושיית המנחת חינוך נאמרה במלחמה כדי לכבוש את הארץ, אבל לאחר שכבר נכבשה הארץ והיא בידינו, למסור אותה לגוים מחשש שמא יערכו מלחמה נגדנו – אין מקום לומר כן, שהרי זהו מלחמת מגן, ובוה גם הרמב"ם מודה שמצוה לצאת להגן על הארץ שנכבשה.

בספר "דבר יהושע" (הרב יהושע אהרנברג, ח"ב סימן מח) הוכיח זאת. הרמב"ם מונה בהלכות מלכים (פ"ה, ה"א) את "עזרת ישראל מיד צר" כמלחמת מצוה. בהלכות תענית (פ"ב, ה"ג) פסק: "גוים שבאו לערוך מלחמה עם ישראל או ליטול מהם מס או ליקח מהם ארץ... הרי אלו מתעניין ומתריעין עד שירוחמו. וכל הערים שבסביבותיהן מתעניין אבל אין מתריעין אלא אם כן תקעו להתקבץ לעזרתן". מבואר ש"עזרת ישראל מיד צר" אינו רק הצלתו הפיזית של עם ישראל אלא גם עזרת ישראל ב"שיבתו בא"י שהרי כתב שגם כשבאים ליקח ארץ (אפילו עיר אחת) חל דין מלחמת "עזרת ישראל מיד צר".

וכן מוכח בהלכות שבת (פ"ב, הכ"ג) שפסק: "גוים שצרו על עיירות של ישראל, אם באו על עסקי ממון אין מחללין עליהן את השבת ואין עושין עמהן מלחמה... [ו] אם באו על עסקי נפשות או שערבו מלחמה או שצרו סתם, יוצאין עליהן בכלי זין ומחללין עליהן את השבת". לכאורה אינו מובן מה שכתב "או שערבו מלחמה" דממה נפשך, אם כשעורכין מלחמה יש לחוש שיהרגו נפשות אם יכנסו לעיר, הרי כבר כתב אם באו על עסקי נפשות.

על אף שהמנחת חינוך סיים את קושייתו על החינוך בצ"ע, הוא חזר וכתב בצורה מוחלטת וברורה במצוה תר"ד שמלחמה דוחה פיקוח נפש:

"וכבר כתבתי לעיל דנראה דאף במקום סכנה מחוייב. כי ידוע דהתורה לא תסמוך דינים על ניסים כמבואר ברמב"ן כמה פעמים, והתורה צויתנו להלחם, ומסכנים נפשות במלחמה. אם כן גזירת הכתוב היא דאפילו בסכנת נפשות מחוייב במצוה זו".

ראיה לכך שאין סומכין על הנס בקיום מצוות מלחמה מצאנו בדברי חז"ל שאמרו "כל היוצא למלחמת בית דוד גט כריתות כותב לאשתו" (כתובות ט, ע"ב), ורש"י שם פירש: "שאלם ימות במלחמה יכיכ גט מיום כתיבתו"⁴. ובעצם, דבר זה הוא פסוק מפורש בתורה. בטעם החוזרים ממלחמת רשות נאמר: "פן ימות במלחמה" (דברים כ', ה-ז), מבואר שבכל מלחמה קיימת סכנת מיתה⁵. מרן הראי"ה קוק⁶ ואחרונים נוספים⁷ נקטו כדברי בעל המנחת חינוך שמלחמה דוחה פיקוח נפש. את קושיית בעל המנחת חינוך תירצו:

"דהחינוך מיירי במי שבא לידו אחד מז' עממין שלא במלחמה"⁸.

כלומר, כוונת בעל ספר החינוך היא שמלבד מצוות מלחמה המוטלת על הציבור יש חובת הריגה המוטלת אישית על כל אחד מישראל. כשהיחיד בא לקיים מצוה זו באופן אישי, אין הוא מחוייב לקיימה במקום סכנה, כי אז חוזרת מצוה זו להיות ככל מצוות התורה שנדחות מפני פיקוח נפש. ואילו כשהמצוה מתקיימת במסגרת ציבורית צבאית אין להתחשב בשיקול הסכנה; כי אפילו ואם אין חשש שיהרגו נפשות אמאי מחללין, מאי שנא מכל עסקי ממון? אלא ע"כ צריך לומר, דהאי עריכת מלחמה היא כדרך סתם מלחמה שבאין כדי לכבוש את הארץ ולא להרוג את אנשיה ולא לשדוד את ממונם, וקמ"ל דגם כהאי גונא הוי כבאו על עסקי נפשות דהוי מלחמת מצוה, הואיל ומצווה על כל ישראל לבוא לעזרתם, כמפורש ברמב"ם שם ומקורו בעירובין (מה, ע"א). וכאן נראה דהוי מקור למה שכתב (הרמב"ם) בהלכות מלכים דעזרת ישראל מיד צר הוי מלחמת מצוה".

4. הרב עקיבא יוסף שלינגר, "תל תלפיות" מחברת ו תרנ"ה, סי' נח, עמ' 71.
5. על פסוק זה (כי, ה) אומר הרמב"ם את הנ"ל במנחת חינוך: "כי בדרך הארץ בכל המלחמות ימותו אנשים".

6. "חזון הגאולה" (מתוך כרוז לטובת הקק"ל משנת תרפ"ו), עמ' רכב. ראה להלן הערה 12.
7. הרב מרדכי וינקלער, שו"ת "לבושי מרדכי", מהדורה תליתא, ח"ד סי' קכו ובהערות 8-9.
8. חידושי הגרי"ז (הגאון ר' יצחק זאב) סולובייצקי על התורה, פרי בשלח ד"ה זבולון עם חרף נפשו למות. קדם לו בתירוץ זה הרב נתנאל פריד (שו"ת "פני מבין", מונקאטש תרע"ד, י"ד סי' שז) שתירץ: "כוונת החינוך רק ליחיד". הוא הוסיף, "דברי החינוך נאמר [ו] בזה"ז... כי אף דמצוה זו נוהגת לדורות... עתה אי אפשר לנו לקבץ ישראל... [ו] לעשות מלחמה בשם ה'. ולכן [כדי] שלא יסתכנו ישראל אי אפשר לקיים מצוה זו משום שיוכל להיות סכנה בדבר ח"ו. אמנם כשישראל בתקפם וגבורתם ודאי הלכו במלחמה ושם ה' בטחיו".

מלחמת רשות הותרה על אף שיש בה חשש סכנה שהרי "כזה וכזה תאכל חרב"⁹.

דעה חולקת על המנחת חינוך

בספר "חמדת ישראל"¹⁰ תירץ את קושיית ה"מנחת חינוך" ע"פ דברי הרמב"ן ב"ספר המצוות" (ל"ט¹¹), הסובר כי גם במלחמת מצוה היו שואלין באורים ותומים לפני יציאה למלחמה. לדעתו, הרמב"ן במצוות כיבוש הארץ סובר כחינוך ולכן:

"גם במלחמת מצוה צריכים לשאול באורים ותומים - אם ילכו, והיינו אם יצליחו. דאם לא יצליחו ליכא מצוה לסכן את עצמם. וכמו דכל התורה כולנה נדחית מפני פיקוח נפש הוא הדין מלחמת מצוה, לכך צריך שאלה באורים ותומים. [ועל זה שפיר סומכין על אורים ותומים כיון דאינו לברר את הדין אלא להגיד העתידות]."

כלומר, בתשובת האורים ותומים "עלה והצלח" יודעים אנו שנצליח, ולכן אין כאן סכנה כלל. הקושי בדבריו, אם כן, כיצד נלחמו בימי בית שני כולל בתקופת החשמונאים ואח"כ בימי בר כוכבא מלחמות מצוה (של עזרת ישראל מיד צר), והרי לא היו אורים ותומים? ואיך נפסק להלכה שאף בזה"ז יוצאים למלחמה בבאים על עסקי נפשות, או בעיר הסמוכה לספר גם על עסקי תבן וקש בלא אורים ותומים? אלא פשוט שגם לרמב"ן הצורך באורים ותומים אינו אלא למצוה (כאשר הם קיימים) אבל אינו לעיכובא. ולכן אין האורים ותומים מעכבים מלחמת מצוה¹².

9. שו"ת "דבר יהושע" ח"ב או"ח סימן מח. מלואים (שם) סימן מח עמ' שנד-שנה. הרב שי גורן, ספר "תורת המועדים", עמ' 180-181. הני"ל, "תחומין" טו (תשנ"ה), עמ' 15-16. הרב שי ישראלי, ספר "ארץ חמדה" (שער א, יא, ב). בשיטת החינוך ראה עוד: הראי"ה קוק, "אגרות הראי"ה" ח"ג סימן תתקמד. הרב מיכאל הרשקוביץ, הסתכנות לצורך מחיית עמלק, (ספר "כי שרית", עמ' 197-203).

10. הרב מאיר דן פלאצקי, פיעטרקוב תרפ"ז, קונטרס "נר מצוה" ל"ט צה. 11. שכת הלואין, בסיום הלואין, ד"ה ויש לי ענין מצוה מסתפק עלי... ראוי להעיר שהרמב"ן בתחילת דבריו וגם במסקנא מסתפק האם לכלול במנין המצוות מצוה זו. אך ה"מגילת אסתר" במקום אינו מסתפק וקובע: "כי סברת הרמב"ן נכונה בזה, שהשאלה באורים ותומים תהיה מן המצוות הנוהגות לדורות, ויש להביאה במנין". וכנראה שעליו סמכו האחרונים כשכתבו מכאן ואילך שלדעת הרמב"ן מ"ע לשאול באורים ותומים.

12. שו"ת "בית אבי" סימן קמב. שו"ת "דבר יהושע", ח"ב, במפתחות והוספות סימן מח, עמ' שנה בסופו. הרב י' גרשוני, "תחומין" ד' (תשמ"ג), "על הגבורות ועל המלחמות", עמ' 58. הרב שי ישראלי תחומין י' (תשמ"ט) עמ' 58. ראה עוד: הרב י' זולדן מלכות יהודה וישראל (אור עזיון תשס"ב, עמ' 277-283) שדן בדברי הרמב"ן ותירץ תירוצו נוסף ואכמ"ל.

לסיכום: האחרונים לא נקטו כהסבר ה"חמדת ישראל", ודבריו אינם מוכרחים.

2. הקושי על המנחת חינוך והתירוצים

לכאורה קשה על שיטת ה"מנחת חינוך", הרי אין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש חוץ משלוש עבירות חמורות – ע"ז, גילוי עריות ושפיכות דמים, ולפי ה"מנחת חינוך" הייתה הגמרא צריכה להזכיר גם את מצוות ירושת אי"י! ראשית, נזכיר את הערת הגרעק"א (גליון הש"ס סנהדרין עד, ע"א) שציין לתוס' במסכת סוטה. התוס' (י, ע"ב ד"ה נוח) הסבירו שגם איסור הלבנת פנים כלול בדין יהרג ואל יעבור על אף שלא נכלל באותן שלוש עבירות. לדעתם, הסיבה לחסרונה במסכת סנהדרין, "משום דעבירת הלבנת פנים אינה מפורשת בתורה ולא נקט אלא עבירות מפורשות"¹³. למדנו מכאן, שלמרות שנאמר המספר "גי עבירות" יתכנו נוספים והמספר אינו מחייב. האחרונים תירצו את הקושיא לעיל כדלהלן:

א) יש הבדל בין גי עבירות חמורות למצוות ישיבת אי"י. גי עבירות שנאמר בהם יהרג ואל יעבור קשורות במצב של דיעבד, כלומר, כשמכריחים אדם לעבוד עבודה זרה הרי הוא חייב ליהרג. מה שאין כן במצוות ישיבת אי"י – "מצוותו בכך"¹⁴, החיוב הוא להכניס את עצמו למצב של פיקוח נפש לכתחילה¹⁵.

ב) יש לחלק בין קיום מצוה פרטית לבין הקיום הציבורי של מצוות ישיבת

¹³. ישנם מקורות נוספים לכך שהמספר גי עבירות אינו סופי ומחייב:

א. נאמר במסכת ב"ק (לח, ע"א): "יזכר שלחה מלכות רומי שני סרדיוטות אצל חכמי ישראל למדונו תורתכם. קראו, שנו ושלשו...". התוספות (ד"ה קראו) הקשו מכך שאסור ללמד תורה לגוי (חגיגה יג, ע"א). ומכאן למד הישי"ש (סי' ט): "**דאסור לשנות דברי תורה אף מפני הסכנה וחייב למסור עצמו עליה**. דלמה לא יראו חכמים שתעליל מלכות הרשעה עליהם, וכי לא היה ראוי לחוש... לכמה שמדות וחורבות דליפוק מיניה, ואם כן היה להם לשנות...? אלא שמע מיניה שמחוייבים אנו למסור על קידוש השם, ואם ח"ו ישנה הדין הוה ככופר בתורת משה".

ב. הרמב"ן (כתובות יט, ע"א) מפרש את דעת רב חסדא: "קסבר רבי מאיר עדים שאמרו להם חתמו שקר ואל תהרגו, יהרגו ואל יחתמו שקר" (בפירוש השני), על פי ברייתא: "לפי שנמצא בברייתא חיצונית שלשה דברים אין עומדים בפני פיקוח נפש... רבי מאיר אומר אף הגזל".

ג. במסכת קידושין (לד, ע"א) נאמר: "אין למדים מן הכללות אפילו כשנאמר בהם חוץ". לכן כך יש לומר ביחס לגי עבירות שנאמר בהם "חוץ".

¹⁴. לשון מרן הרב קוק, "משפט כהן" סי' קמד, עמ' שכז; "אגרות ראי"ה", ח"ג עמ' רנח; "מצוותה בכך להיכנס בכלל סכנה".

¹⁵. הרצ"ה "לנתיבות ישראל" ח"ב עמ' נ, הרב חיים שטיינר, ספר "זכור זאת לעקב", עמ' נד-נה; ספר "ברוך ה' צורי" עמ' 9. ראה עוד בנספח 1.

א"י. הרב נתנאל פריד¹⁶ ניסח זאת כך: "שאיני מלחמת ז' עממין [וכן מלחמת עמלק] דעיקר המצוה... כך הוא... [ו]כוונת החינוך רק ליחיד, אבל לכלל ישראל איכא לא תעשה שלא לערוץ ולפחד ומחויב למסור נפשו עבור כלל ישראל".

כלומר, הגמרא בסנהדרין (עד, ע"א) התייחסה למצוות פרטיות המוטלות על היחיד. מצוות אלו אכן אינן עומדות בפני פיקוח נפש חוץ מג' עבירות חמורות. מצוות כיבוש הארץ והישיבה בה היא מצוה ציבורית, ולכן שונים גדריה ההלכתיים. יש מושג בהלכה, פיקוח נפש של הציבור שבכוחו לדחות פיקוח נפש של היחיד. מצב של מלחמה כמו כיבוש א"י מיד נכרים או הגנה על שטחי א"י – הרי זה כפיקוח נפש של האומה, ופיקוח נפש של הכלל דוחה סכנה או פיקוח נפש של היחיד¹⁷.

מלחמה בלבד דוחה פיקוח נפש

האחרונים טענו כי מלחמה בלבד דוחה פיקוח נפש ולכן אין ללמוד ממנה לשאר מצוות. הסיבה לכך היא שבדיני מלחמה חידוש מיוחד חידשה התורה "מצוותו בכך"¹⁸. הגרי"ז סולביציק הסביר¹⁹:

"זה שאין משגיחין במלחמה על סכנת נפשות – זהו מדיני מלחמה. דהרי יוצאין גם למלחמת הרשות אף על פי שאין שם מצוה כלל. אבל המצוה ("החרם תחרימם") היא ככל המצוות שבתורה שנדחין מפני סכנת נפשות".

וכך הסביר גם מרן הראי"ה קוק²⁰:

16. שו"ת "פני מבין" לעיל הערה 8. הרב נתנאל פריד היה דיין במונקאטש. ראה נספח 2.
17. הרב שי גורן, "תורת המועדים", עמ' 175-176; הרב יעקב אריאל, מורשה ט" (תשל"ד) עמ' 36-35.

מתוך כך טען הגרי"א שפירא שליט"א (מורשה ט", עמ' 18), כי כל זה רק כאשר דעתם של מומחי צבא (שדומים לרופא ביחס לחולה) היא שיש סיכויים טובים לנצח במלחמה. במקרה שהערכת מומחי הצבא תהיה שאין סיכוי לנצח במלחמה וישנה גם סכנה לכלל ישראל, תידחה מצוות כיבוש הארץ וישיבתה בפני פיקוח נפש. ונראה שהיושבים בא"י נחשבים לכלל ישראל לעניין זה, ראה הוריות (ג, ע"א) ובהוראה הלך אחרי רוב יושבי א"י. הרב דוב ליאור (ספר "המעלות לשלמה", עמ' 248) הביא ראיה לדבריו מרבן יוחנן בן זכאי שדרש להפסיק את המלחמה נגד רומי משום שראה שזו מלחמה אבודה. לעומתו רבי עקיבא שחי שישים שנה אחריו, תמך במרד בר כוכבא כי חשב שיש סיכוי לנצח את הרומאים. הסבר נוסף ראה הרב א' נבנצאל, ספר "ביצחק יקרא", ח"א סימן יא סעיף ב' עמ' יד ואכמ"ל.

18. לשון מרן הראי"ה קוק ("משפט כהן" סימן קמד, עמ' שכז). ב"אגרות הראי"ה" (ח"ג, עמ' רנח) הלשון: "מצוותה בכך להיכנס בכלל סכנה".

19. חידושי הגרי"ז עה"ת, שמות בשלח ד"ה זבולון.

20. "משפט כהן" ס"י קמג, עמ' שטו-שטז. ראה עוד שם ס"י קמד, עמ' שכז שכתב: "ואין שייך ללמוד כלל ממה שנכנסים בה לסכנות להרוג וליהרג על פי טבע העולם, דזהו מצוותו בכך".

"ומלחמת מצוה... אין ללמוד כלל, דעל כורחך עניני הכלל דמלחמות יוצאים הם מכלל זה ד'וחי בהם', שהרי גם מלחמת רשות מותרת היא, ואיך מצינו היתר להכניס נפשות רבות בסכנה בשביל הרווחה, אלא דמלחמה והלכות ציבור שאני. ואולי היא מכלל משפטי המלוכה".

מהסבר זה²¹ אפשר להבין שעיקר החידוש במלחמה הוא במה שנדחית חובתו של היחיד להישמר לנפשו, שכן טבע המלחמה שהיא כרוכה בסכנה גדולה. ומאותו טעם ברור מדוע במלחמה נדחה איסור רציחה רק ביחס למה שנוגע ללחימה בעצמה. אבל מדברי הרב קוק משמע שההסבר לכך קשור למושג "ציבור", ולמצוות המוטלות על הכלל. לדעתו:

"מצוה המוטלת על הציבור בכלל, אם יש בה סכנה ליחיד אין זה יוצא מכלל 'וחי בהם' דהא ציבור לא מייתי, והיחיד אינו חייב מצד עצמו אלא מצד כלליות הציבור"²².

במקום אחר (כת"י) הרחיב והסביר זאת:

"(מצוות מחיית עמלק) מצוה המוטלת על הציבור, כמו הקמת מלך ובניין בית הבחירה, שכל ישראל יחדיו מצווים בזה, אבל על היחיד ליכא חיובא כלל. ובזה נחא דלא נצטרך לחידוש המנחת חינוך, שכתב שמצוה זו אינה נדחית משום פיקוח נפש, כיון דמצוותה היא במלחמה, ומלחמה היא על פי טבע עם סכנת נפשות, ולא ציוותה תורה לסמוך על הנס, שמע מינה שכך הוא הדין. והדבר ייפלא להוסיף מצוות שנהיה מחוייבים בהם שייהרג ואל יעבור חוץ משלושת המנויים, ובפרט במצוות עשה! אמנם אם נאמר שהיא מצוה של כלל ישראל - נחא, דבמצוות כלליות לא שייך ענין פיקוח נפש, דציבור לא מייתי.

ומשום הכי נמי אין שייך במלחמת מצוה הק כלל דפיקוח נפש דוחה, כיוון שאין המצוה כי אם על הציבור, והציבור בכלל חי הוא, ואם יהרגו מועטים לטובת הכלל, נחשב כקציצת אבר החולה לרפואת הגוף כולו, על כן לא הוצרכנו למנות מצוות כלליות בייחוד ואל יעבור... ולפי זה נראה שעיקר הטעם שאין במלחמה גם כן איסור רציחה משום שבמלחמה עוסקים בתכלית כלל האומה או כלל המין האנושי, ואין משגיחים על הפרטים כשהדבר צריך לתכלית הכלל".

21. הרב ע' וולנסקי, "אבן ישראל", ח"ג, עמ' שצו.

22. "אגרות הראי"ה" ח"ג, עמ' רנח.

כלומר, מלחמה היא מצוה המוטלת על הציבור לכן הקריטריון ההלכתי בה שונה. במלחמה אנו עוסקים בצורכי כלל האומה, לכן אין אנו משגיחים על הפרטים. הציבור - חי הוא תמיד, ואם ייהרגו אנשים במלחמה נחשב הדבר כקציצת איבר החולה לרפואת הגוף כולו. החידוש הוא שהיחוי בהם אינו סברה לשמור על היחיד, אלא סברה כללית לשמירת כלל ישראל, שהמסתכן במלחמה הוא חלק ממנו. ובדבריו מצאנו הסבר נוסף מדוע לא נמנית מצוה זו בין ג' עבירות שנאמר בהם "יהרג ואל יעבור".

הגר"ש ישראלי הסביר²³ שבמלחמה רואים אנו את עם ישראל כאיש אחד כגוף אחד, ולא כפרטים בודדים. החידוש במלחמה הוא שהיחוי בהם נבחן מצד כלל ישראל ותועלתו, כלומר יחוי בהם כללי. ההתייחסות אל היחיד הוא רק כאבר (חלק) של הגוף השלם. ומכיוון שההסתכלות היא לפי חיי הכלל ולא לפי חיי הפרט, בחיי הכלל ישנם פעמים שאיברים פרטיים הולכים לאיבוד ובכך הם עוזרים להצלחת הגוף הכללי.

ב. מצוות יישוב א"י - יסודה במצוות כיבוש

עד כאן עסקנו בכיבוש הארץ על ידי מלחמה. מה הדין בחלקה השני של המצוה, ישיבת הארץ ויישובה? האם גם מצוות אלו דוחות או נדחות במקום פיקוח נפש?

נאמר במסכת גיטין (ח, ע"ב):

"והקונה שדה בסוריא כקונה בפרווארי ירושלים... לומר שכותבין עליו (על קנין זה) אונו (שטר מכירה) ואפילו בשבת... ואף על גב דאמירה לנכרי שבות, משום יישוב א"י לא גזרו רבנן".

על כך שואל ה"אגלי טל" (טוחן יז, ו) במה נשתנתה מצוות יישוב א"י שמתירין בה שבות של אמירה לגוי, משאר המצוות שאין מתירין בהן? והוא

23. "ארץ חמדה" ספר א, שער א, ס"י יא סעי' ב; עמוד הימיני ס"י יד סעי' ד.
(לפי זה מובנת ההשוואה של רופא ביחס לחולה [לעיל הערה 18] כיוון שרואים את ישראל כגוף אחד). סברה זו מצויה באחרונים נוספים. הגרי"ד סולוביצקי, "נפש הרב", עמ' צז: "ובמלחמות להציל את ישראל מיד צר, י"ל שהיחיד מחוייב להכניס את עצמו לספק סכנה בכדי להציל את הכלל כולו". הרב צ' שכטר, "בעקבי הצאן", ס"י לב, עמ' רט: "מאחר שכל האומה כוללת בתוכה הרבה יחידים, הרי זה דומה לגוף של אדם שיש בו הרבה איברים, ובמצב של סכנת נפשות לכל הגוף בודאי צריכים לוותר על חיי האיברים הפרטיים... [במלחמה] אנו דנים... כעל של סכנת נפשות של כל האומה כולה [לכן] אין להתחשב בסכנת נפשות של היחידים". הרב א' וינגרט, "המעין" כרך יח גליון ד, עמ' 19: "כשמדובר במלחמה מדובר במושגים של כלל ישראל... ומתוך כך גם המושג פיקוח נפש לובש ממדים חדשים".

מתוך על פי ספר "תמים דעים" לראב"ד (סי' קעה) שהביא את הנימוק לכך בירושלמי (מועד קטן ב, ד; שבת א, ח).

"רבי יהושע בן לוי שאל לרבי שמעון בן לקיש: מהו ליקח בתים מן העכו"ם? אמר לו: אימת רבי שאל, בשבת? ותני: בשבת מותר. כיצד הוא עושה? מראה לו (היהודי לגוי) כיסין של דינרין והעכו"ם חותם ומעלה לארכיים (בתי דין של גויים), שכן מצאנו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת, דכתיב: (יהושע ו, ג) 'כה תעשה ששת ימים', וכתוב: (שם, ד) 'וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים', וכתוב: (דברים כ, כ) 'עד רדתה' - אפילו בשבת".

מבואר שהטעם הוא משום שעיקר כיבוש א"י דוחה שבת במלאכה של תורה, על כן הקניין שדומה קצת לכיבוש דוחה שבות של אמירה לגוי. כיוון שבכיבוש גמור מותר אפילו מלאכה של תורה, על כן הקניין שדומה קצת לכיבוש דוחה שבות של אמירה לגוי.²⁴ מכל מקום למדנו מדבריו שמצוות ישוב א"י ודיניה (שהתירו בה רק איסור שבות, או"ח סימן שו, יא) יסודם בכיבוש א"י.

ג. מצוות ישיבת א"י - האם דוחה פיקוח נפש?

על פי סברת ה"מנחת חינוך" הסיקו מרן הרצ"ה קוק ורבנים נוספים, שמצוות ישיבת א"י שיש בה מצוות כיבוש א"י, דוחה פיקוח נפש כמו מצוות מלחמה. הגרצ"ה קוק ניסח זאת כך:

"מצוות ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש מפורש ומבואר בתורה במצוות מלחמה לכבוש הארץ, כמבואר ברמב"ן בספר המצוות שמסיים לכל הדורות ואפילו בזמן הגלות".²⁵

מסקנה זו צריכה בדיקה. שהרי לעיל הראנו שמלחמה בלבד דוחה פיקוח נפש? ועוד, ממספר הלכות בחז"ל ומכמה תשובות בראשונים משתמע שפיקוח נפש דוחה את מצוות ישוב א"י. לחלן מספר מקורות להנחה זו.

24. בשו"ת "אבני נזר" או"ח ח"א סי' מד, הוסיף על הנאמר כאן: "קניין ישראל מן הגוי בא"י נקרא כיבוש א"י (רמב"ם הלכות תרומות פ"א ה"י), וידוע דמלחמת מצווה דוחה שבת.... ועל כן הקניין ודאי מותר. ואף דאין זה כיבוש גמור דהוא רק כיבוש יחיד? הלא נמי אין הקנין מלאכה גמורה, וכשם שכיבוש גמור דוחה מלאכה של תורה כך כיבוש זה דוחה מלאכה דרבנן על כל פנים. אך להעלות בערכאות שהוא רק שלא יחזיר הגוי ויגזול ממנו את הקרקע, שהוא כעין נכרים דלא ליתי עליהו, דלרבנן שם לאו מצווה קרי לה, צריך לטעם משום ישוב א"י לא גזרו".

25. מתוך מכתב תשובה אלי (י' זיסברג), אייר תשל"ט; מופיע ב"צהר" י, עמ' 23.

1. פיקוח נפש דוחה מצוות ישיבת א"י

א. בזמן רעב מותר לצאת מא"י לחוץ לארץ. וכך נאמר בתוספתא (עבודה זרה ה, ב):

"לא יצא אדם בחוצה לארץ אלא אם כן הולכין חיטין סאתיים בסלע. אמר רבי שמעון כמה דברים אמורים בזמן שאין מוצא ליקח, אבל בזמן שמוצא ליקח אפילו סאה בסלע לא יקח..."²⁶.

וכן המבי"ט (ח"א סי' קלט) התיר לצאת לחו"ל גם במצב שאין רעב אבל הפרנסה אינה מצויה: "ולצאת בשביל מזונותיו (לפרנסה), מותר לצאת מא"י ויש בזה כמו פיקוח נפש"²⁷.

ב. בזמן סכנת דרכים אין מצוה לעלות לא"י (תוס' כתובות קי, ע"ב ד"ה הוא)²⁸. גם המהר"ם מרוטנברג כתב בתשובה²⁹:

"לענין נדר שנדרת לעלות לא"י אפילו על דעת רבים יש לו הפרה אחרי שאתה הרה דאין כל דבר עומד בפיקוח נפש ויש סכנה להולך עוברת וגם הולד עד שיתבגר וייכנסו ימות הקיץ..."

ג. הגהות מרדכי (בבא בתרא פ"א, תרנו) הביא תשובה שמבואר בה שישוב א"י נדחה בפני פיקוח נפש:

"נשאלתי על המס המוטל על היהודים בני קנדי"א (האי קריטי שבים התיכון) בכלל, אם אחד יוצא מן הארץ לעלות לא"י אם הוא פטור מן המס בשביל המצווה או לא? כי מנהג בני קנדי"א לא יפחתו המס בשביל היוצא וגם לא יוסיפו בשביל הבא! נראה לי... דחייב. דהא פיקוח נפש גדול משוב א"י דלא דחי אלא אמירה לעובדי כוכבים שהיא שבות (גיטין ה, ב) ולא איסורא דאורייתא..."

2. דעת המכילתא - ישיבת א"י דוחה פיקוח נפש

לעומת הלכות אלו מצאנו ראייה לכך שמצוות ישיבת א"י דוחה פיקוח נפש. נאמר במכילתא³⁰:

26. תוספתא זו הובאה במסכת בבא בתרא צא, ע"א וברמב"ם הל' מלכים ה, ט.
27. בתוספתא נאמר עוד: "כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחוצה לארץ - כאילו עובד עבודה זרה". מבואר שהאיסור לצאת הוא בשעת שלום אבל בזמן סכנה מותר לצאת.
28. כך נפסק להלכה גם בשו"ע (אה"ע עה, ה). ראה מאמרנו, "סכנת דרכים בעליה לא"י, תחומין יז, עמ' 86-94.
29. שו"ת מהר"ם מרוטנברג כרך ג סי' רג דפוס פראג ובכתב יד מינכן סי' קסח; הגה"מ הל' שבועות פ"ו ס"ק ז, תשובת שמשון בן רבי אברהם.
30. מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דבחודש, יתרו סוף פ"ו; ויקרא רבה לב, א; מדרש שו"ט תהלים יב; ילקוט שמעוני זכריה, ס"י תקפא, תהלים ס"י תרנט; מדרש תנאים דברים ה, י.

"לאוהבי ולשומרי מצוותי" (שמות כ, ו) ... רבי נתן אומר: לאוהבי ולשומרי מצוותי - אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצוות. מה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני, מה לך יוצא ליהרג? על שקראתי בתורה, מה לך יוצא ליצלב? על שאכלתי המצה, מה לך לוקה מאפרגל? על שנטלתי את הלולב. ואומר: 'אשר הוכיתי בית מאהב' (זכריה יג, ז) מכות אלו גרמו לי ליאהב לאבי שבשמים".

הנושא בו עוסקת המכילתא הוא קיום מצוות בשעת השמד. התקופה הייתה לאחר חורבן ביתר בזמנו של אדריאנוס קיסר ונקראה "דורו של שמד"³¹. הראשונים נחלקו בהבנתה.

הבנת הרמב"ן, הנמוקי יוסף וה"כפתור ופרח"

הראשונים הסבירו שהמכילתא עוסקת בקיום מצוות בשעת השמד. הרמב"ן (שמות כ, ו) כתב:

"הרי פירש רבי נתן כי האהבה היא מסירת הנפש על המצוה. והכתוב ודאי על עבודה זרה, כי בה נתחייבנו ביהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם. אבל הרחיב הענין לכל המצוות כי בשעת השמד אנו נהרגין על כולן מן הכתוב האחר (ויקרא כב, לב) ו'לא תחללו את שם קדשי'".

בדרשתו על קהלת³² הוסיף, שהכתוב בוודאי מדבר על עבודה זרה, שהרי הפסוק "לאוהבי ולשומרי מצוותי" נאמר בדיבור "לא יהיה לך אלוהים אחרים על פני" העוסק בענייני עבודה זרה שבה נתחייבנו ביהרג ואל יעבור, אבל הרחיב הענין לכל המצוות³³.

ה"נימוקי יוסף"³⁴ למד ממכילתא זו כי גם לשיטת הרמב"ם (הלכות יסודי התורה פ"ה ה"ד) שכל מי שנאמר בו יעבור ואל ינהרג, הרי זה מתחייב בנפשו: "אם הוא אדם וחסיד ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש את השם ולמסור עצמו אפילו על מצווה קלה כדי שיראו העם ליראה השם ולאוהבו בכל ליבם".

לסיכום: מכילתא זו מובאת להלכה בראשונים³⁵ ופסקו ממנה הלכות לשעת השמד. לעומתם, כתב בספר "כפתור ופרח" (פרק י):

31. הרב אי"ה וייס, מכילתא עם פירוש מידות סופרים. הרב שי ליברמן, מחקרים בתורת אי"ה, עמ' 349-352. הרב אי"ה וייס דייק מלשון המכילתא: "שהם יושבין" - בלשון הווה, משמע שרבי נתן מדבר בשעת הגזירה ממש.

32. דרשה על דברי קהלת, כתבי הרמב"ן מהדורת הרב שעוועל, ח"א עמ' ר.

33. ראה עוד: תוספת בירור בדברי הרמב"ן וה"נימוקי יוסף" בנספח 4.

34. סנהדרין פרק שמיני דף יח, ע"א בדפי הרי"ף. דבריו הובאו בבית יוסף ובשולחן ערוך יו"ד סימן קנז.

35. רמב"ן (דרשה על דברי קהלת, עמ' ר. שבת מט, ע"א ד"ה מאי טעמא); ר"ן (לרי"ף שם כב,

"נמצא לפי רבי נתן, האהבה היא מסירת הנפש על המצוות או על ישיבת א"י. והכתוב ודאי על עבודה זרה כי בה נתחייבנו ביהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם, אבל הרחיב הענין לכל המצוות לפי שבשעת השמד אנו נהרגין על כולם, וכדאיתא פרק בן סורר (סנהדרין עד, ע"א)... ונראה כי שומרי מצוותי הוא על היושבים בא"י מפני שטעונה הרבה מצוות מזולתה".

מבואר מדבריו שהמכילתא דיברה גם על "ישיבת א"י". ולפי זה מצוות ישיבת א"י דוחה פיקוח נפש.

כאשר נשווה בין הרמב"ן ל"כפתור ופרח" נראה כי דברי ה"כפתור ופרח" מקורם ברמב"ן. להלן ההשוואה:

רמב"ן	כפתור ופרח
הרי פירש רבי נתן כי האהבה היא מסירת הנפש על המצווה.	נמצא לפי רבי נתן, האהבה היא מסירת הנפש על המצוות או על ישיבת א"י.
והכתוב ודאי על עבודה זרה, כי בה נתחייבנו ביהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם. אבל הרחיב הענין לכל המצוות כי בשעת השמד אנו נהרגין על כולם מן הכתוב האחר (ויקרא כב, לב) ולא תחללו את שם קדשי ³⁶ .	והכתוב ודאי על עבודה זרה כי בה נתחייבנו ביהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם. אבל הרחיב הענין לכל המצוות לפי שבשעת השמד אנו נהרגין על כולם וכדאיתא פרק בן סורר ומורה (סנהדרין עד, א) דבשעת השמד בפרסיא אפילו על מצווה קלה יהרג ואל יעבור...
והזכיר ³⁸ רבי נתן אלו שיושבים בא"י שם כי שם עיקר שימור מצוות.	ונראה כי שומרי מצוותי הם היושבים בא"י מפני שטעונה הרבה מצוות מזולתה.

נראה שה"כפתור ופרח" ציטט את הרמב"ן והוסיף את ישיבת א"י. מסתבר שדייק זאת מהמשפט: "אלו שהן יושבין בא"י ונותנין נפשם על המצוות", שהרי אם מדובר רק על קיום מצוות בשעת השמד, דין זה קיים בכל מקום גם בחו"ל,

ע"ב ד"ה ומקשו; נמוק"י (לר"י סנהדרין יח, ע"א); כס"מ (הלי יסודי התורה ה, א בסופו). חלק ממקורות אלו מסתמכים על הגירסה המובאת במדרש ויקרא רבה (לב, א).
36. הבדל נוסף הוא, שלפי הרמב"ן הלימוד לכל המצוות הוא מהפסוק "ולא תחללו את שם קדשי". לפי"ז, הטעם הוא בגלל חילול ה' [והנפ"מ, הרמב"ן במלחמות (דף יח, ע"א בדפי הר"י) כתב: "תדע... גי' עבירות אלו לא מפני קידוש ה' נאסרו... אבל שאר עבירות שנאסרו מ"יונקדשתי" הותרו להנאת עצמן דהא ליכא משום קידוש ה'"]. ה"כפתור ופרח" השמיט פסוק זה וצ"ע מדוע?

37. תוספת זו נמצאת רק בדרשת הרמב"ן לקהלת (כתבי הרמב"ן עמ' ר' מהדורת הרב ח"ד שעוועל) ואיננה בפירושו לתורה (שמות כ, ו).

ומדוע הדגישה המכילתא את יושבי א"י? לפיכך הוסיף ה"כפתור ופרח" יאו על ישיבת א"י³⁸.

גם המג"א בפירושו "זית רענן" לילקוט שמעוני (רמז רצב)³⁹ הבין שהמכילתא דיברה על פיקוח נפש למען ישיבת א"י, וכתב:

"שבא"י היו הגזירות קשות והיו יכולים לברוח לחו"ל, ואפילו הכי מסרו את נפשם על ישיבת א"י, מה שאין כן היושב בחו"ל במקום הגזירות הקשות מתחייב בנפשו דלא אזיל למדינה אחרת."

וכן הנצי"ב ("ברכת הנצי"ב" למכילתא שם) הגיע לאותה מסקנה, אלא שדייק זאת מהפסוק המובא במכילתא. לדעתו, אדם יושב בא"י:

"בגלל אהבת ה' ובגלל שהמקום מסוגל לכך, ומשום זה מגיע ליהרג בשביל שמירת המצוות. דבא"י מצוי בגלות עתות השמד, ואילו יושב במדינה לא הגיע לסכנה. וזה פירוש הפסוק 'אשר הוכיחי בית מאהבי' בגלל ישיבתי בא"י - הוכיחי".

האחרונים הקשו על המג"א:

"אפילו לדעת הסוברים שבמקום שאמרו יעבור ואל יהרג יכול להחמיר וליהרג, ואפילו נימא נמי דגם על מצות עשה יהרג, פשיטא דאין זה אלא כשגזרין עליו לעבור את המצוה, אבל התם לא היו גזרין שיעבור על מצות א"י, אלא היו יושבין מרצונם אף שיודעים שיהרגום וזה נראה כמביא עצמו לכתחילה ליהרג על קדושת ה', שהוא אסור ומתחייב בנפשו. דאם לא כן, הא דאמר רבי עקיבא כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה מתי יבא לידי ואקיימנו למה לא הביא עצמו לידי קדושת ה'?"⁴⁰

38. ראוי לציין שבמדרש "לקח טוב" השמיט את המילים "שהם יושבים בא"י". הרמב"ן (לעיל הערה 29) התייחס לכך והסביר: "כי שם [בא"י] עיקר שימור המצוות". התשב"ץ (שו"ת ח"ב סימן רע"א) הסביר, לפי שבימי התנאים לא היה שמד אלא בא"י. וכן הוא ב"העמק דברי" (שמות כ, ו): "דבא"י מצוי בגלות עתות השמד ואילו יושבו במדינה אחרת לא הגיעו לסכנה". ב"תורה שלימה" (כרך טו השמטות ותיקונים לאות קעד עמי שכו) הסביר, משום שבא"י היו שכיחים גזירות יותר מכל מקום אחר.

39. הביאו הרב דוד שמעון (המכונה צו"ף דב"ש) בספר שער החצר סימן רפ"ח. וכן הסביר בפירוש "מאיר עין" על המכילתא (מהדורת מאיר איש שלום, וינה תר"ל): "אלו ישראל שהם יושבין בא"י ואינן בורחין לחו"ל ונותנין נפשם על המצוות" וציין שהמקור לדבריו הוא פירוש ה"זית רענן".

40. הרב דוד כהן [ראב"ד בשאלוניקי], ספר "יקרא דשכבי" (שאלוניקי תקל"ד), דרוש קיד, דף ר, ב.

בפירוש "הר אפרים"⁴¹ על המכילתא הוסיף:

"הרי הגזירה לא היתה על ישיבת א"י אלא על מצוות אחרות כמו מילה, תלמוד תורה, מצה ולולב. אם כן במה שונה א"י מחו"ל? הרי הדין הוא שאין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש וחייבים לברוח גם אם עוברים על המצווה, לכאורה אותו דין קיים גם ביחס למצוות ישיבת א"י! כל החילוק בין א"י לחו"ל יהיה רק אם גזרו העכו"ם שלא לקיים מצוות ישוב א"י כדי להעביר על דת. במקרה זה אם יושבי א"י יצאו למדינה אחרת יהיה בזה חילול ה', ובוה צדקו דברי ה"זית רענן" שמותר למסור את הנפש על ישיבת א"י. אבל פשטות המכילתא שהגזירה היתה על מצוות אחרות כמו מילה וכו' אם כן, אם כדי להינצל יצטרך ללכת מא"י למדינה אחרת, חייב לעשות זאת למרות שיבטל מצוות ישוב א"י!"

תירוץ לקושיות מספר "שער החצר"⁴²:

"ואפשר דיען דשקולה ישיבת א"י כנגד כל המצוות שבתורה ואלה רשעי אומות העולם היו עושים בהם משפטים חרוצים, וזה סיבה גורמת שמוכרחים לצאת לחו"ל למלט על נפשם. וישראל קדושים בני א-ל חי ביודעם זה היו יושבים בא"י ומוסרים נפשם. ונמצא דכל מגמת האומות היה בשביל ישיבת א"י, ולזה היו מוסרים עצמם עליה... ולזה קרא אותם אוהבי ושומרי מצותי עפ"י מ"ש הרמב"ן ז"ל שעיקר המצוות כולן בארץ".

כלומר, הגזירות אכן היו על קיום מצוות אחרות כמו מצה ומילה. אבל מטרת האומות בגזירותיהם הייתה, שישראל לא ישארו בא"י כדי שלא יקיימו בה את המצוות כי ידעו שעיקר קיום המצוות בארץ. נמצא שהגורם לגזירות הוא ישיבתם של ישראל בא"י, לכן כתב ה"זית רענן" שמסרו נפשם על ישיבת א"י⁴³. דוגמא לדבר⁴⁴ היא מסירות נפשם של ר' עקיבא להקהיל קהילות ברבים ולעסוק בתורה בשעת השמד⁴⁵. לבסוף נתפס ר' עקיבא על ידי הרומאים שסרקו

41. הרב א' גרבוז, ירושלים תשי"ד דף ע"ב. הרב ש' אריאלי, "משפט המלחמה" סימן לב, עמ' קעא.

42. רבי דוד בן שמעון זצ"א, הצו"ף דב"ש, סי' רפח. דיון נוסף בדבריו ראה: הרב ח' שטיינר, הרב א. קלונסקי, "קונטרס ארץ הצבי", עמ' 9.

43. על פי זה יש להסביר את שיטתו של הרצי"ה קוק זצ"ל, שהדרישה למסור שטחים מארץ ישראל לגויים היא בבחינת "שעת השמד" שיש למסור עליה את הנפש.

44. הרב ד"ב ליבוביץ, בהקדמה ל"ברכת שמואל" על מסכת בבא בתרא, מכתב להחזקת תורה עמ' ד.

45. ירושלמי ברכות פ"ט, ה"ה. מהרש"א שם, הזמן - שעת השמד.

את בשרו במסרקות של ברזל והרגוהו (ברכות סא, ע"ב). הראשונים הקשו, איך מסר רבי עקיבא את נפשו על לימוד תורה, הרי דין יהרג ואל יעבור הוא רק על גי עבירות חמורות? ותירצו, מפני שאז עמד בסכנה כל קיומה של התורה, ובמצב כזה "היה חוב מן התורה..." [ש]רבי עקיבא יתן את נפשו עבור קיומה". כלומר, במצב בו ישנה סכנה לעצם קיומה של התורה, אין חלים הכללים הרגילים שלפיהם תלמוד תורה נדחה בפני פיקוח נפש, אלא הקריטריון ההלכתי שונה - צריך להסתכן ולמסור את הנפש. וכך גם בקשר למצוות ישיבת א"י בשעת השמד כדלעיל.
טעם הדבר⁴⁶, כי:

"ארץ ישראל היא ארץ החיים ותורת ישראל היא תורת חיים, החיים נתנו לכלל ישראל, וחיי הנצח של הכלל מכריעים את חייו של היחיד".

לסיכום: לדעת הרמב"ן וה"נימוקי יוסף", המכילתא מלמדת הלכות בשעת השמד. לעומתם, הוסיף ה"כפתור ופרח", שהמכילתא באה ללמד בנוסף שמצוות ישיבת א"י דוחה פיקוח נפש בשעת השמד.

ד. מצוות ישיבת א"י - מצוה פרטית או ציבורית?

ראינו לעיל הלכות סותרות. מצד אחד, שמצוות ישיבת וישוב א"י נדחית בפני פיקוח נפש (ג/1). ומאידך, במכילתא לפי הסבר ה"כפתור ופרח" וה"זית רענן" (ג/2) מבואר שמצוות ישיבת א"י דוחה פיקוח נפש. אולם למעשה, אין סתירה בין המקורות השונים. ההלכות והתשובות הדוחות את ישיבת א"י מפני פיקוח נפש דנו מנקודת מבטו של היחיד. לעומת זאת המכילתא דנה מבחינת הקיום הציבורי של מצוות ישיבת א"י⁴⁷. מבחינת היחיד, גדרה ההלכתיים של מצוה זו הם כמו שאר המצוות, שנידחות בפני פיקוח נפש. לעומת זאת המכילתא עסקה בקיום מצוות ישיבת א"י בשעת השמד. במצב כזה הדיון הוא על עצם קיומו של הציבור היושב בא"י, ולכן המצוה דוחה פיקוח נפש.

מצוות כיבוש הארץ היא מצווה ציבורית, כי אין היחיד עושה מלחמה. גם מצוות הישיבה, הגדרתה ההלכתית היא ציבורית: "שלא נעזבנה ביד זולתינו מן האומות" - שלטון וריבונות (רמב"ן סהמ"צ נוספות ד). אמנם יש במצוות

46. הרב י' שביב, ספר "ארץ צבי" [ספר זיכרון לצבי מנחם גלאט], עמ' 230.

47. שו"ת "דבר יהושע" סי' מח ובהוספות עמ' שנד-שנה. הרב י' שביב, תחומין ב, עמ' 418-420 ועוד.

הישיבה חיוב גם מנקודת מבטו של היחיד כלשון הרמב"ן: "מתחייב בה כל אחד ממנו". לכן לדוגמא, אדם שבגלל מצב בריאותו חייב לדור בחוץ לארץ, יכול לצאת ולדור שם כי פיקוח נפש של היחיד דוחה מצוות ישיבת א"י המוטלת עליו כיחיד⁴⁸. ומתוך כך מוסבר היטב החילוק המופיע בדברי הפוסקים, שכאשר ישנה סכנה בדרכים אין חובה על היחיד לסכן את עצמו ולעלות לא"י, אבל רשאי הוא להסתכן אם רצונו בכך⁴⁹.

מתוך כך נראה לעני"ד ששני חלקים אלו של המצוה: הכיבוש והישיבה - נמנו כמצוה אחת, למרות שבתורה הם מופיעים כשני צווים שונים, וגם במהותם הם שני חיובים שאינם קשורים בהכרח זה בזה - [הכיבוש יכול להיות מצווה לעצמה, ומצוות הישיבה תיתכן בלא מלחמה, בהתיישבות בה כשהיא שוממה, על סמך קניין או הסכמה] ללמד שהתנאים ההלכתיים שקיימים במצוות הכיבוש - "והורשתם", קיימים גם במצוות הישיבה - "וישבתם". מלחמה נעשית על ידי ציבור והיא דוחה פיקוח נפש, וכך גם מצוות הישיבה המתקיימת על ידי הציבור. על פי זה ניתן להסביר מדוע ערים ויישובים היושבים על הגבול וסובלים הפגזות ופיגועים התובעים מהם קורבנות בנפש לא יפנו את יישוביהם.

ידועות עדויות רבות, בהם מסופר כי החלוצים הראשונים אנשי העליות הראשונות מייסדי פ"ת, יסוד המעלה ראש פינה ועוד, שהיו יהודים שומרי תורה ומצוות, הקימו מושבות במקומות שהיו בהם ביצות. בארץ השתוללו מחלות כמו קדחת ומלריה. מחלות אלה גרמו לחללים רבים בין המתישבים. לעיל הראנו, כי מצוות ישיבת א"י דוחה פיקוח נפש. נראה כי גם כאן קיים ההבדל בין יחיד לציבור. אנשי העליות הראשונות שהתיישבו בא"י פגשו מציאות בה הארץ הייתה שוממה, האפשרות לחיות בה היו קשים בגלל המחלות הרבות שהיו בה. לא הייתה בידם אפשרות להעדיף מקום אחד על משנהו כי היה צורך ליישב את הארץ והתנאים היו פחות או יותר שווים בכל המקומות.

הם ראו את עצמם כשלוחי עם ישראל, כחיילים הכובשים את השממה, המניחים את היסודות להתיישבות יהודית בא"י שבעקבותיהם יגיעו המוני בית ישראל. מעשיהם היו כיבוש על ידי התיישבות, וכיבוש, במלחמה, נופלים חללים⁵⁰. על אף שהיו תחת שלטון תורכי ואח"כ אנגלי, הם ראו את עצמם

48. דרך נוספת, אילו היו בורחים מא"י כדי לא להסתכן כאשר יקיימו את המצוות שהגויים גזרו עליהם שלא לקיימן - הייתה הארץ נעזבת, ומסתבר שזה היה חלק ממוזימת הגויים, כדברי "שער החצר", לכן מסרו את נפשם. מה שאין כן בשעת סכנה ליחידים. אך אם ייווצר מצב שבגלל הסכנה ליחידים יעזבו את הארץ, והארץ תתרוקן מישראל ח"י - יתכן שאף כאן הדין כן. (הערת הרב בנימין הרלינג הי"ד).

49. ראה מאמרנו, "סכנת דרכים בעלייה לא"י", "תחומין" יז, עמ' 86-94, ובמאמרו של הרב יונתן אלרן "צהר" ו, עמ' 16-18.

50. ראה נספח 5.

כהולכים בראש המחנה וכמניחי היסודות למדינה יהודית שתקום בעתיד. לפיכך מצוות ישיבת א"י בימיהם היתה מצוה ציבורית ודחתה פיקוח נפש.

לעומת זאת בימינו, אם יתברר לדוגמא, שבמקום שהתיישבה קבוצת אנשים קיימת נשורת רדיואקטיבית שזיהמה את הסביבה, ומגורים במקום יגרמו למותם של אנשים רבים ח"י⁵¹, ברור הדבר כי הדין הוא שאנשי המקום צריכים לעזוב ולעבור למקום אחר. במצב כזה פיקוח נפש דוחה מצוות ישיבת א"י. הסיבה: הארץ נשארת בכל מקרה בחזקת עם ישראל, ואנשי המקום מקיימים את מצוות ישיבת א"י כמצוה פרטית.

לענין, מצוה ציבורית של ישיבת א"י דוחה פיקוח נפש מסברה. כיבוש א"י הוא רק אמצעי כדי להעביר את א"י לרשות ישראל. המטרה היא מצוות הישיבה - לגור בארץ ולחיות בה. אם האמצעי - מצוות הכיבוש דוחה פיקוח נפש, קל וחומר התכלית? ועוד, מטרת הכיבוש היא להעביר את הארץ לרשותם של ישראל, מה זה משנה אם זה כיבוש על ידי מלחמה או כיבוש על ידי התיישבות ציבורית?

ה. מצוות ישיבת א"י - בין היחיד לאומה ובין אדם לארץ ולמדינה

הרב מ"א עמיאל⁵² הראה שמלבד החלוקה בין מצוות עשה למצוות לא תעשה, בין מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחבירו, קיימת חלוקה שלישית - בין היחיד לאומה, בין האדם לארץ ולמדינה. בקבוצה זו הגדרים ההלכתיים שונים משאר המצוות. לקבוצה זו שייכת מצוות ישיבת א"י. להלן דבריו:

"כל דת כוללת רק שני חלקים, מצוות שבין אדם למקום ובין אדם לחבירו... לנו יש עוד חלק שלישי... מצוות שבין ישראל לעמו... בין היחיד לאומה. לסוג השלישי הזה יש חלק מסויים במצוות כמו מצוות מינוי מלך וסנהדרין, שופטים ושוטרים, מלחמת מצוה ורשות... וכדו'. מצוות ישוב א"י... בוודאי שייכת בעיקרה לסוג

51. דוגמא נוספת, הרב ח' פלאגיי (ספר "ראה חיים" עה"ת, ח"ב פרשת דברים, עמ' עז, ב) כתב: "אם יש דבר ומגיפה בעיר שהאזיר מזיק ואיכא סכנה, ואם ח"ו יהיה זה בא"י דאיכא סכנה - יכול לצאת" (לחוי"ל).

52. ספר "ל"נבוכי התקופה", סי' סו, עמ' 277-288. ראה עוד: הרב ש' גורן, "תורת השבת והמועד", עמ' 447-457, וב"תורת המועדים", עמ' 180-181; "ארץ נחלה" עמ' רלו.

השלישי הזה. מצוות יישוב א"י... היא המצוה היחידה שנשארה לנו לפליטה מכל החלק שבין ישראל לעמם, אחרי שכל המצוות שהיו שייכות לחלק זה נתבטלו עם החורבן. ...ערכו של הסוג השלישי הזה גדול מאד. על כל העבירות, יעבור ואל יהרג חוץ מע"ז גילוי עריות ושפיכות דמים" ועל כל פנים אין אף מצוות עשה אחת... שיהיה בה דין יהרג ואל יעבור, בעוד שבמלחמת מצוה, מצווה למסור את נפשו כי אין מלחמה בלי מסירות נפש.

ועוד יותר, לפי שיטת רוב הראשונים הכלל שעל כל עבירות שבתורה "יעבור ואל יהרג" אינו רשות אלא חובה, כלומר שאסור לו למסור את נפשו... ואם הוא עושה כן... הוא בכלל של מאבד עצמו לדעת. אולם אם הוא נופל ב"מלחמת רשות"... נחשב כקדוש.

אין אדם מחוייב למסור את נפשו בשביל הצלת חברו ממיתה ואף לא בשביל הצלת רבים ממיתה... אבל כשהדבר נוגע להצלת האומה, ואף בשביל הרמת כבוד האומה בלבד, מחוייב הוא אף במסירות נפש ממש⁵³.

למדנו מדבריו, מצוות ישיבת א"י היא מצווה ציבורית והיא ברובד המצוות בין ישראל לעמו ולארצו וגדריה שונים משאר מצוות.

חלוקה זו שבה למצוות ציבוריות יש גדרים אחרים מוצאים אנו במצוות נוספות.

1) הרמב"ם בהלכות שבת (פ"ב הלכה כ"ג) כתב:

"עובדי כוכבים ומזלות שצרו על עיירות ישראל - אם באו על עסקי ממון, אין מחללין עליהן שבת ואין עושין עמהן מלחמה. ובעיר הסמוכה לספר - אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש, יוצאין עליהן בכלי זין ומחללין עליהן את השבת".

הגאון הרוגוצ'ובר (הר"י רוזין, "צפנת פענח" שם), כתב על כך:

"זה לא מן גדר פיקוח נפש רק משום כבוש כמו בהלכה כ"ה,

53. הרמ"א עמ"ל הוסיף: "ויחיד הדור שבדור הקודם רבי אלחנן ספקטור זצ"ל אמר בכוונת הכתוב 'בחרב ימותו כל חטאי עמי' (עמוס ט', י) שלחטאים מן ההסוג השלישי. חטאים שבין ישראל לעמו - חטאי עמי - אין תשובה... שהלא אין ביכולתו לבקש מחילה מכל אנשי האומה".

ומלחמת חובה מותר להתחיל בשבת כמבואר בירושלמי (שבת פ"א, ה"ח)...והא דאמר גם על נהרדעי כן, ושם הוי חו"ל? עיין בבא קמא (פג, ע"א [רש"י ד"ה בבל – "שם מדינה ועיר אחת שבא נקראת נהרדעא, ואותה העיר סמוכה לספר...ויש...ישוב קבוע וישראל הרבה"] ודף פ, ע"א). ועיין בר"ן פ"ג דשבת דגבי נזק דרבים הוה כל נזק כמו סכנה ולכך כאן אף בסתם יוצאין עליהם בשבת...ועיין מה שכתב התוספות סנהדרין (כו, ע"א) גבי שביעית דמשום ארנונא התירו משום דהוה חשש דפקוח נפש...ועל כרחק משום זה דבהך דסנהדרין הוה כמו לרבים וכמו שכתבתי".

ביאור דבריו, הרי"ף פסק להלכה את דברי שמואל - "מכבין גחלת של מתכת ברשות הרבים בשביל שלא יזוקו בה רבים". הרב "בעל הלכות גדולות" התיר אפילו איסורא דאורייתא. הר"ן בפירושו לרי"ף (יט, ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ומהא) מקשה: "ודברי תימה הם שהיאך יתיר שמואל מלאכה דאורייתא שלא במקום סכנת נפשות? אלא שנראה שהרב ז"ל (בה"ג) סובר דנזקא דרבים כסכנת נפשות חשיב לך". הפירוש המקובל בר"ן הוא, שתקלה היכולה להוות חשש סכנה רחוקה לשלום היחיד, אינה נכנסת תחת הדין של פיקוח נפש. לעומת זאת, תקלה כזו מהווה סכנה כשמדובר ברבים ונכנסת תחת הדין של פיקוח נפש. ה"צפנת פענח" מבין את דברי הר"ן כשיטה כללית שבו שונה דין רבים לעומת דין היחיד ביחס לכל המצוות⁵⁴, ולכן הוא מביא את דברי התוספות בסנהדרין (כו, ע"א) ד"ה משרבו האנסיין. רבי ינאי הכריז "פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא". התוספות הקשו: "ואם תאמר, ומשום ארנונא התירו לחרוש ולזרוע דהויא איסורא דאורייתא? ...אי נמי, דפקוח נפש הוא, ששואל להם המלך מס ואין להם מה יפרעו, ומתים בתפיסת המלך. והכי איתא בירושלמי משום חיי נפש". מבואר שחז"ל התירו איסור דאורייתא במקום שיש בו נזק וסכנה לציבור, כי דיני הציבור שונים מדיני היחיד.

הגאון מהרי"ל דיסקין⁵⁵ הוסיף, לכאורה היתרו של רבי ינאי ניתן גם לעשירים שיש להם במה לפרוע ומדוע? אלא על כרחך "משום כיסופא דעניים". כלומר, שאם יתירו רק לעניים ימצאו ודאי ביניהם כאלה אשר לא ישתמשו בהיתר מפני הבושה, ואצלם יגיע הדבר לידי סכנה לכן התיר רבי ינאי לכולם. למדנו מכאן שבפקוח נפש של ציבור חוששים לחשש רחוק ודין הציבור שונה מדין היחיד.

54. ראה עוד: הרב שי' ישראלי, "עמוד הימיני" סימן יז סעיף ט, עמ' רח – רט, מה שלמד מדברי הבה"ג הנ"ל לעניין פעולות המשטרה והבטחון הפנימי במדינה בשבת. ראה עוד, מהרי"י ענגיל, גליוני הש"ס, מסכת שבת מב, ע"א ד"ה בשביל שלא יזוקו בו רבים, עמ' פג.

55. שו"ת מהרי"ל דיסקין, קונטרס אחרון אות לד, ירושלים תרע"א, עמ' 148.

2) הלאו "לא תגורו" השופטים והדיינים מצווים: "לא תגורו מפני איש" (דברים א', יז). האם לאו זה הוא גם במצב בו נשקפת סכנה לדיין, במקום של פקוח נפש? כגון כשאחד מבעלי הדין מאיים להרוג את הדיין? במסכת סנהדרין (ו, ע"ב) נאמר: "שנים שבאו לדין, אחד רך ואחד קשה... משתשמע דבריהן ואתה יודע להיכן הדין נוטה, אי אתה יכול לומר איני נזקק לכם, שנאמר (דברים א', יז) "לא תגורו מפני איש".

ה"תומים" (ח"מ, הלכות דיינים סימן יב) למד מכאן שמשום פחד אסור לדיין להסתלק לאחר שכבר נזקק לדין. כך פסק גם ה"שבות יעקב" (שו"ת, ח"א סימן קמג), כשהדיין יודע להיכן הדין נוטה "אינו יכול להסתלק בשום ענין אם לא (אלא) בפקוח נפש". ה"זקן אהרן"⁵⁶ חלק עליו וכתב:

"לענ"ד גם בפקוח נפש לא ברירא שיכול להסתלק מפני הפחד כמבואר ב"ספרי" דברים (פיסקא יז). דהכי איתא התם: "שמא תאמר מתיירא אני שמא יהרוג בני... תלמוד לומר 'לא תגורו מפני איש כי המשפט לאלהים הוא'. הרי להדיא דגם יהרג ואל ימנע עצמו מן הדין.

אלא דלכאורא קשה על ה"ספרי", והלא קיימא לן בכל עבירות דיעבור ואל יהרג חוץ מג' עבירות, ע"ז גילוי עריות ושפיכות דמים, ולמה אמר ב"ספרי" דגם יהרג ולא ימנע עצמו מן הדין? לכן נ"ל בזה כמו שכתבתי בחבורי "חושן אהרן"⁵⁷ דלאו זה ד"לא תגורו" שאני מכל ה"ל"ת שבתורה. כיוון דעיקר האיסור הוא... דלא להתירא מפני שום איש ושום דבר, הרי כאילו פירשה התורה בהדיא דגם מפני איש כזה המאיים בהריגה אין לירא ממנו. ואין לדמותו לשאר ל"ת שבתורה... דהתם לא צוותה התורה "לא תגורו" אבל בלאו ד"לא תגורו" גופא, כיוון דסתמה התורה שאין להתירא מפני איש, משמע דאפילו מזה המאיים על הריגה נמי".

הוא דן בראייה שהביא מ"הספרי" וכתב:

"ויש לתרץ... דלשון "ספרי" הוא "מתיירא אני שמא יהרג" ולכן כיון דאין זה אלא ספק שמא יהרג משום הכי אינו רשאי לעבור". בסוף התשובה הוא מוסיף:

"אפשר... ד"הספרי" לא מיירי מסילוק דין אלא... באיסור עיוות הדין לעשות מעשה ולהוציא פסק שקר, בזה הוא דאסור לעשות מעשה ולחייב את הזכאי מחשש סכנה, אבל להיות בשב ואל

56. הרב אהרן וואלקין, שו"ת, ח"מ מהדורה תניינא, ח"ב, סימן קכו, עמ' 200.
57. ח"א, הלכות דיינים סימן יב, ירושלים תשל"ח, עמ' 31. הציטוט הוא מספר זה.

תעשה ולהסתלק מן הדין לגמרי כההיא ד"שבות יעקב" אפשר דשרי במקום פקוח נפש. אכן לפי מה שכתבתי דבאיסור "לא תגורו" אינו רשאי לעבור גם במקום סכנה, כיוון דזהו גופא איסורו של דבר אם אך מתיירא מפני איזה דבר הוא בכלל לאו זה... לפי"ז, נ"ל דגם לסלק עצמו מן הדין אסור במקום סכנה כיוון דגם על זה קאי האיסור ד"לא תגורו".

מבואר מדבריו כי הקריטריון ההלכתי של שופטים ודיינים הוא שונה. נראה ל, שהסיבה היא מפני שמערכת המשפט ומינוי שופטים בישראל אינה מצווה פרטית אלא מצווה ציבורית. המשפט בישראל מטרתו, שמירת התורה והנהגת האומה והדרכתה על פי התורה לקיומנו כממלכת כהנים וגוי קדוש. אם שופטים יפחדו מאיומים או מאנשים אלימים, משמעות הדבר הרס התורה והעם. מסיבה זו שונים הקריטריונים ההלכתיים.

ראוי לציין כי אחרונים אחרים חלקו על מסקנתו שהלאו של "לא תגורו" דוחה פקוח נפש של הדין. לדוגמא, מרן הראי"ה קוק⁵⁸ הסביר ש"הספרי" מדבר בחשש סכנה ואיום בלבד אבל במקום של סכנה גמורה ודאי שנוהג הכלל "יוחי בהם ולא שימות בהם".

נספחים

נספח 1 - מכתב הרצי"ה קוק⁵⁹

י"ז שבט התשל"ח

לכבוד יקירי פר' ישעיהו בן פזי שליט"א

שלום וברכה, והנני בתשובה ליקרת פכתבך כפי סדר דבריך.

פעולותיו של הארץ היא לא כדבריך "פעולה ככל הפעולות" אלא כדברי חז"ל: "שקולה ככל הפעולות שבתורה", ולפיכך התירו בשבילה כפה איסורי דרבנן. והיא יתירה על כל הפעולות של התורה שעל כולן פקוח נפש דוחה אותן ועל השליש שאין פקוח נפש דוחה אותן שהן בחיוב יהרג ואל יעבור, אינן בחיוב לההרג חלילה, אלא בחיוב לקיים הפעולה אפילו בהכרח סיכון חיי הנפש, עה שאין כן בפעולות העלמיות של ארץ ישראל, שהיא כן

58. "באר אליהו", חו"מ הלכות דיינים סימן יב סעיף א', עמ' ק. ראה עוד: ספר "קובץ הפוסקים", ח"א, חו"מ הלכות דיינים סימן יב סעיף א', עמ' קעט – קפ. הרב א"י וולדינגר, שו"ת "ציץ אליעזר" ח"יד, סימן צט, עמ' קפב. הרב א' דור, שו"ת "אדרת תפארת", ח"א, סימן לא, עמ' קמה.

59. כת"י, מאוסף המכתבים של הרב י' בדיחי. לענין זה ראה עוד ל"ינתיבות ישראל" ח"ב, עמ' ג.

תרי"ג הפצוות ויתורה עליהן שחייבה דאורייתא כעבאר בדברי קדש הרעב"ס בהלכות פלכים והרעב"ן בספר הפצוות בהשפעות פצוות עשה ד' – לכל הדורות, ואפילו בזמן הגלות, הוא להיכנס לפלחפה אשר ענינה עבאר בד"ק [בדברי קודש] הרעב"ן להרוג וליהרג.

ולפיכך אין ענין של "פקוח נפש" ביחס לפצוות ירושת – ישוב ארץ ישראל ואין שום רשות והיתר ופצוות להפקיר שטחי קרקע של ארץ ישראל השייכים לכל חלקי עם ישראל, לעסור אותם לרשות נכרים, שיש בזה איסור תורה של לא תתנם לא תתן להם חנייה פבועה בקרקעות שלך. וה"שלוס" הזה הוא שקר וכזב ואין בו שום פצוות הנני אחראי רק על דברי פעשי וכתבי, ולא על שום דברים של אחרים, כאילו בשפי ועל חשבונך.

נספח 2 - ההבדל בין יחיד לציבור

הרב נתנאל פריד, שו"ת "פני מבין", מונקאטש תרע"ד, יו"ד סימן שז, עמ' קד:

"ומה שכתבת בני היקר על דברי...ה"מנחת חינוך" במצווה תכ"ה דגזרה תוה"ק ללחום עימהם והתורה לא תסמוך על הנס ובדרך העולם נהרגים...במלחמה, אם כן דחוייה סכנה במקום הזה ומצווה להרוג ז' עממים אף שישתכן עתו"ד. וכתבת, מבואר בסנהדרין דף עד, דרק על ג' עבירות יהרג ואל יעבור? ולרבי ישמעאל אף בע"ז יעבור ואל יהרג, אם כן מוכח דליכא מצוות עשה בעולם שיהרג ואל יעבור?!

הנה במהר"ם שיק (מ"ע) כתב כן כדברך.

ואמנם אתה ביארת, דמשכחת המצוות עשה על פי אורים ותומים או על פי נביא דליכא סכנה.

וברמב"ם (הלכות מלכים פ"ה) מבואר [כי] [ב]מלחמת מצווה אין צריך ליטול רשות אלא ילך מעצמו בכל עת יעו"ש. ואם כן מוכח דלא על פי נביא ואורים ותומים צריך לצאת למלחמה.

אמנם לענ"ד, דברי החינוך נאמרו בזה"ז שבא לידו אחד מהם מבלי שישתכן בדבר כי אף דמצווה זו נוהגת לדורות, אמנם עתה אי אפשר לנו לקבץ ישראל לנקבציו לעשות מלחמה בשם ה'. ולכן שלא יסתכנו ישראל, אי אפשר לקיים מצווה זו משום שיכול להיות סכנה בדבר ח"ו. אמנם כשישראל בתקפם ובגבורתם, ודאי הלכו במלחמה ובשם ישראל בטחו.

ואף דהיה ספק סכנה, עיקר מ"ע הזה הוא כן. ולא קשיא מה שהקשית [וכן הקשה המהר"ם שיק] דרק בגי מצוות יהרג ואל יעבור? דשאני מצוות מלחמת ז' עממין [וכן מלחמת עמלק] דעיקר המצווה כך הוא מצוות ל"ת, וכך הוא נמנה בחינוך בסימן תקכ"ה שלא נערוץ ונפחד מן האויבים עיין שם בנועם לשון

החינוך, שכל הנלחם בכל לבבו וכוונתו לקדש ה' יתברך מובטח לו שלא ימצא נזק. ועוד כתב שם שיחשוב שכל ישראל תלויים עליו. וכבר כתב מהר"ק הביאו נדע ביהודה מהדורא תנינא, חלק יו"ד סימן י', שבעבור הצלחת ישראל יהרוג ואל יעבור. וא"כ כוונת החינוך רק ליחיד, אבל לכלל ישראל איכא לא תעשה שלא נערוץ ונפחד ומחוייב למסור נפשו בעבור כלל ישראל. כנלע"ד נכון בעה"י [=בעזרת ה' יתברך], ומסולק תמיהת מנחת חינוך".

נספח 3 - קושיא נוספת על המנחת חינוך

היו שטענו⁶⁰ שאין להוכיח מדברי המנחת חינוך שכיבוש א"י דוחה פיקוח נפש, כיוון שג' עבירות חמורות הם **בוודאי** מיתה ולכן חייבים אנו למסור בהם את הנפש, מה שאין כן כיבוש א"י, למרות שישנה סכנה, אך סכנה עדיין אינה בגדר מיתה, אלא שלגבי כל לוחם קיים **ספק** [סכנה] שמא יפגע במלחמה, וככל שישנם יותר לוחמים ספק הסכנה במלחמה הוא גדול יותר, ולכן אין המלחמה כלולה בג' עבירות החמורות⁶¹.

י"ל, במלחמה קיימים מצבים בהם הלוחמים יוצאים לקרב בידיעה שהם צפויים למיתה ודאית וישנם דוגמאות רבות לכך. אחת מהן, כאשר דוד רוצה שאוריה ימות הוא כותב ליואב (שמואל ב', י"א, טו-יז): "הבו את אוריה אל מול פני המלחמה החזקה ושבבתם מאחריו ונכה וימות". ונאמר שם: "ויתן את אוריה אל המקום אשר ידע כי אנשי חיל שם, ויצאו אנשי העיר וילחמו את יואב ויפול מן העם מעבדי דוד וימת גם אוריה החתי"⁶². מבואר כי במלחמה במקומות ובמצבים מסויימים הסיכוי שחיילים יהרגו הם כמעט ודאים.

בנוסף, דבר מוסכם ומושכל הוא, שיציאה למלחמת מצווה היא רק כשישנה יכולת, סבירות וסיכוי לכבוש את הארץ. כאשר אין סיכוי - זו התאבדות! ודברי ה"מנחת חינוך" נאמרו רק במצב כזה⁶³.

60. שו"ת בית אבי"י, סימן קמב.

61. ר' אי ורהפטיג ("נקודה" 41 (תשמ"ב) עמ' 10) כתב סברה זו במצוות ישיבת א"י - יהודי צריך לחיות בא"י ולהסתכן בעבודה, אך לא למות למענה. במילים אחרות, אם תעמוד הברירה של מוות מול ישוב הארץ, הרי בניגוד לגי' עבירות חמורות, על היהודי לעבור על מצוות ישוב א"י ולא למות.

62. הקדוש הרב בנימין הרלינג זצ"ל טען שאין מכאן ראיה, יתכן כי "ושבתם מאחריו" היה הגורם העיקרי למותו, ולא עצם המלחמה החזקה!

דוגמא נוספת, ממעשה הגבורה של אלעזר המכבי בקרב בית זכריה (חשמונאים א', ו', לג-מז). מסופר שם כשחשב אלעזר שהרוכב שעל הפיל הוא המלך: "וישלך את נפשו מנגד... וירץ... ויהרוג על ימין ועל שמאל... ויבא עד הפיל... וידקרוהו ויפול הפיל עליו וימת ובנפלו המית גם אתו".

63. ראה: הרב י' גרשוני, תחומין ד', (תשמ"ג), "על הגבורות ועל המלחמות", שהביא לזה הוכחה מהרלב"ג. ראה עוד לעיל הערה 15.

ואע"פ שחז"ל (שבועות לה, ע"ב) קבעו שמספר הנופלים במלחמה יכול להגיע רק עד לשישית מהאוכלוסיה - "אחד משיתא בעלמא", והתוספות (שם) הסבירו - "בהוצאה למלחמת רשות קאמר" ומדבריהם משמע שלמלחמת מצווה יוצאים ללא התחשבות במספר האבידות, מ"מ כל זה בתנאי שיש סיכוי הגיוני לנצחון במלחמה וכדלעיל.

נספח 4 - תוספת בירור בדברי הרמב"ן והנמוקי יוסף שבמכילתא

בספר "יקרא דשכב"י⁶⁴ הקשה על הרמב"ן, ההלכה היא ש"אין ליהרג משום לא תחללו אלא רק במצוות לא תעשה".
ה"כלי חמדה"⁶⁵ הוסיף, צ"ע, שהרי כבר השריש לנו הר"ן בהא דאלישע בעל כנפיים (שבת מט, ע"א) דאע"ג דבשעת השמד אפילו על ערקתא דמסאני יהרג ואל יעבור, רק אם כופין אותו לעבור בקום עשה, אבל בשב ואל תעשה, יעבור ואל יהרג. ומדברי הרמב"ן חכא (=במכילתא) משמע דדינה הוא דאפילו על ביטול מצוות עשה יהרג ואל יעבור בשעת השמד?
קדם להם הרמב"ן בחידושו⁶⁶ שהקשה קושיה זו ותירץ אותה.
במסכת שבת (מט, ע"א) מסופר על אלישע בעל כנפיים שהניח תפילין למרות גזירת הרומאים "שכל המניח תפילין ינקרו את מוחו". הרמב"ן (שם) הקשה:
"ואי קשיא... הני מילי לעבור על מצוות לא תעשה, אבל אם גזרו לבטל מצוות עשה ודאי תבטל ואל יהרג דהא שב ואל תעשה שאני?

64. הרב יוסף דוד כהן, אב"ד בשאלוניקי, שאלוניקי תקליד דף ר, ב.
65. דברים פרשת כי-תבוא, סעיף א, עמ' רנז. הוא תירץ, הרמב"ן סובר "דבא"י כיוון דכל נתינתה וחיות ישראל בה הוא רק על פי התורה והמצווה, והוא "ארץ אשר עיני ה' בה", לזאת גם בביטול מצוות עשה בשעת השמד יהרג ואל יעבור. לכן אמר רבי נתן דזה בכלל אוהביו של מקום, דאפילו בשעת הסכנה יושבים הם בא"י ומוסרים נפשם על ביטול מ"ע דמילה ומצה ולולב אע"פ שבחז"ל אינם צריכים למסור נפשם על ביטול מ"ע, מכל מקום לגודל דבקותם ואהבתם לה' אינם רוצים לצאת מא"י אשר היא תחת השגחתו". הסבר זה קשה, כי בחידושי הרמב"ן להלן מפורש שזו מידת חסידות.
66. חידושי הרמב"ן למסכת שבת, מט, ע"א ד"ה מאי טעמא. גם הר"ן (שם) פרק רביעי דף כב, ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ומקשו, כתב כן והביא את הגדת ויקרא רבה. ראה עוד: הרב ירוחם פרעלמאן, ספר "אור גדול" ח"א סימן א דף ג, שדן בדברי הרמב"ן והר"ן ואכמ"ל. גם הכסף משנה הלכות יסודי התורה פ"ה ה"א בסופו, הביא את דברי המכילתא והקשה ממנה על הר"ן. ראה עוד שם ב"לחם משנה" ה"ד, וב"בית יוסף" יורה דעה סימן קנז ואכמ"ל. הרב יהודה שביב, תחומין ב' (יחיד וציבור במצוות ישוב א"י, הערה 16) ובספרו "בציר אביעזר" (עמ' 8 הערה 17) תירץ, שמסירות נפש לקיום בודד של מצווה הרי הוא אסור, אך כשבמסירות נפשו הוא מציל את המצווה עבור כלל ישראל, שאלמלא יתאמץ לקיימה, עשויה להשכח, מסירות כזאת מותרת ואף רצויה ומקבלים עליה שכן.

[ותירץ]... שמא היה סבור שלא יראהו אדם, או שהיה מוסר עצמו למיתה שלא לבטל מעליו עול מלכות שמיים ורשאי⁶⁷ הוא בכך ואינו מתחייב בנפשו. אע"פ שאמרו (סנהדרין עד, ע"א) יבטל ואל יהרג, שכל מצוה שהחזיקו בה ישראל בשעת השמד נוטלין עליה שכר הרבה ועדיין מוחזקת בידם. ואמרו בהגדת ויקרא רבה (פרשה לב סעיף א) מה לך יוצא ליסקל על שמלתי את בני, מה לך יוצא ליצלב על שנטלתי את הלולב וכו', וכן מצינו בדניאל שמסר עצמו למיתה על התפילה שהיא מצוות עשה דרבנן.⁶⁸ מבואר שבמצוות עשה אף על פי שאינו חייב ליהרג על קיומה, ממידת חסידות רשאי למסור נפשו ומקבל שכר.

גם היינמוקי יוסף⁶⁸ הסביר שהמכילתא מדברת על קיום מצוות בשעת השמד. הוא חידש ממכילתא זו שגם לשיטת הרמב"ם (הלכות יסודי התורה פ"ה, הי"ד) שכל מי שנאמר בו יעבור ואל יהרג ונהרג, הרי זה מתחייב בנפשו "אם הוא אדם וחסיד ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש את השם ולמסור עצמו אפילו על מצווה קלה כדי שיראו העם ליראה השם ולאזהבו בכל ליבם". והביא ראיה מתנניה מישאל ועזריה שהפילו עצמן לכבשן האש ולא השתחוו לצלם למרות שהיתה רק אנדרטה של מלכים (פסחים נג, ע"א), "ומדברי המדרש ויקרא רבה (פרק לב סעיף א) מה לך יוצא ליסקל שמלתי את בני, מה לך יוצא ליצלב שנטלתי את הלולב דמשמע שהיו מוסרין עצמם על קדושת ה' לפנים משורת הדין דודאי לא היו מחוייבין בכך אפילו בשעת השמד כיון שבידם להעביר ולבטלם, אלא דאפילו הכי היו נהרגין מפני שהיתה השעה צריכה לכך". דבריו הובאו ב"בית יוסף" ובשולחן ערוך יו"ד סימן קנו.

נראה שהסיבה שהרמב"ן, הר"ן והנימוקי יוסף, בחרו להביא את המדרש (ויקרא רבה) ולא את המכילתא שהרמב"ן דן בה בפירושו לתורה, כיוון שהמדרש מדבר רק על קיום מצוות בשעת השמד, בו עסקו הראשונים דלעיל, במכילתא ישנה תוספת שלא נמצאת במדרש "אלו ישראל שהם יושבין בא"י" תוספת זו אפשר להבינה בפנים שונות כמו שנתבאר לעיל, לכן העדיפו את המדרש.

67. הרב בנימין הרלינג זצ"ל הי"ד, הי"ד הקשה, הרי בפירושו לתורה מבואר שיש חובה של מסירות נפש בשעת השמד "על כולן" – היינו, גם על מצוות עשה שעליהם מדבר ר' נתן. לעומת זאת מחידושו למסכת שבת (מט, ע"א) מבואר שאין חובה של מסירות נפש בשעת השמד על מצוות עשה? גם לשונו "ורשאי הוא בכך, ואינו מתחייב בנפשו" מבואר כי אינו חייב במסירות נפש !! ראה: הרב ש"ג מרל, ספר "זכרון יעקב" (ח"ג סימן פ"ז, עמ' קפד) מה שתירץ בדוחק, וצ"ע.

68. סנהדרין פרק שמיני דף יח, ע"א בדפי הרי"ף.

נספח 5 - כיבוש על ידי התיישבות

בשנת 1883 עלו לא"י מהעיר מז'ריץ שבפולין, קבוצת יהודים יראי שמים ממשפחות רבנים ומלמדי תורה וסוחרים זעירים. הם החליטו להיות עובדי אדמה, והקימו את המושבה יסוד המעלה. בארכיון יסוד המעלה נמצאת העדות הבאה⁶⁹:

"משפחה אחת שכללה שבעה בנים בימי עלומיהם. השביעי בהם נקטף ביום חופתו, וכולם מתו מקדחת שחור השתן. מחלה זו באה לידי ביטוי בהופעת דם בשתן, ואז עוד בטרם נפטר החולה, היתה חברה קדישא עולה לגבעה לחפור לו קבר. לא הייתה משפחה אחת שלא שכלה אחד מבניה. כאשר פקיד הברון התריס בפני מנהיגי העדה בקראו להם רוצחים! והציע להם להגר לארגנטינה לפי תוכניתו של הברון הירש, או לכל הפחות לעקור לראש פינה או לזיכרון יעקב, ענה להם המנהיג הרוחני של העדה - רבי פישל סלמון בזו הלשון: "אנחנו החיילים הראשונים של עם ישראל. הגענו לכאן להביא את הגאולה"⁷⁰. חיילים יהודים לא נסוגים. אצבע אלוקים היא שהביאה אותנו לכאן. ולאות, מצאנו כאן אבן אשר נחרט עליה - "יבורך מי שיקים ישוב זה". אם ברצונכם לעזור החישו רופא למקום". תרופה למחלה זו מצאו בשלב מאוחר יותר".

במעשה זה מבואר כי גם במצוות ישיבת א"י (התיישבות) ישנם מצבים של פיקוח נפש. החלוצים הראשונים בימי העליות השונות ידעו זאת ולרבים מהם עלה הדבר בחייהם... לא מצאנו אז רב או פוסק שטען, אין ליישב את א"י שהרי מצוות ישיבת א"י נדחתה בפני פיקוח נפש!

69. אליעזר גולן, "מיסוד - המעלה לאוגדה", מ"מדבר מתנה", גליון 1 (אדר תשמ"ב). על העליה הראשונה ראה: "ספר העליה הראשונה", עורך מ' אליאב, חלקים א-ב, ירושלים תשמ"ב.
70. כלומר, הם הבינו ששיבתם במקום זה הייתה לשם כיבוש ושליטה בארץ, ולכן אין הבדל בין כיבוש על ידי מלחמה או כיבוש על ידי התיישבות (עבודת אדמה), כי בשניהם צריך לקחת סיכונים.